

Драгана В. Станковић¹
Универзитет у Нишу
Педагошки факултет у Врању
Катедра за језике и књижевност

УДК: 811.163.41'282.2

811.163.41'373

Оригинални научни рад

Примљено: 11. април 2025.

Прихваћено: 2. јул 2025.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsrj.23.2025.21>

<https://orcid.org/0000-0003-3446-7787>

СЕМАНТИЧКИ ДИЈАЛЕКТИЗМИ У ВРАЊСКИМ ПОСЛОВИЦАМА ХАЦИ ТОДОРА ДИМИТРИЈЕВИЋА

У овом раду смо анализирали семантичке дијалектизме на материјалу 'Врањских пословица' Хаџи Тодора Димитријевића. Циљ анализе јесте да прикажемо територијално ограничене семантичке варијације и механизме њиховог настанка, и на тај начин откријемо како чланови врањске говорне заједнице концептуализују различите феномене стварности. Анализа корпуса усмерена је на поређење значења које лексема има у стандардном језику и врањским пословицама, као и утврђивање механизма семантичких померања. За разграничавање стандарднојезичких и дијалекатских маркираних значења користили смо Речник српског језика Матице српске (2007) и Речник говора југа Србије Момчила Златановића (2014). Анализа је показала различите семантичке варијације лексема у односу на њихово општепознато, стандарднојезичко значење, у чијој су основи следећи механизми: 1. метафорички и метонимијски пренос значења у процесу полисемије, 2. ширење и сужење значења, 3. модификација значења, 4. успостављање потпуно новог значења у процесу хомонимије. Номинати добијени у процесу измене значења врше различите функције – референцијалну, функцију евалуације и функцију избегавања директне номинације. Специфична значења и механизми по којима се та значења успостављају јесу одраз дијалекатске језичке слике света. Највећи број лексема код којих је дошло до семантичких промена јесу оне које се односе на домен човека, што указује на антропоцентричност као битно својство концептуализације различитих сегмената ванјезичке стварности од стране дијалекатске језичке личности.

Кључне речи: семантички дијалектизми, врањске пословице, механизми семантичке промене, дијалекатска језичка слика света.

1. Увод

Територијално раслојена лексика чини посебан лексички слој српског језика. Њена употреба везује се за једно говорно подручје, унутар којег развија специфична својства на свим језичким нивоима, различита у односу на својства стандардизоване лексике и лексике других дијалеката.² Полазећи

¹ gagat79@gmail.com

² О проблемима и недоумицама у дефинисању дијалекатске речи в. РАМИЋ 2019.

од нормативног критеријума који се заснива на диференцијацији у односу на језички стандард, Д. Петровић (2002: 281–282) издваја неколико типова дијалекатске речи на различитим језичким нивоима:

1. Реч је дијалекатска ако за означавање истога десигната постоји друга реч која се сматра стандардизованом (*млеко/вареника, кашика/ложница, ватра/огањ*).
2. Реч је дијалекатска ако се било којом појединошћу своје гласовне структуре разликује од оне која се сматра стандардизованом (*ај-дук, леб, ћеца, коштан*).
3. Реч је дијалекатска ако се по било ком обличком детаљу разликује од стандардизоване (*буђа, лажа, копита*).
4. Реч је дијалекатска ако се својом творбеном структуром издваја у односу на стандардизовану (*шљивка* ум. *шљивовица, кукурузница* ум. *проја*).
5. Реч је дијалекатска ако се својим значењем разликује од оне која се сматра стандардном (*кошара* 'кошница', 'корпа' или 'просторија у којој се држи стока').

Пети тип дијалекатске речи, за који се у литератури користи термин *семантички дијалектизам*, најмање је привлачио пажњу дијалектолога. Реч је о лексемама које бележи речник стандардног језика, али код којих је, унутар једног говора односно дијалекта, дошло до семантичког померања услед преноса, ширења или сужавања значења (ШТАСНИ, БОШЊАКОВИЋ 2009: 94). Ако је лексема језички знак који има свој израз и садржај, у случају семантички маркираних лексема говоримо о варијацијама у сфери садржаја. Тако се истом изразу у дијалекту приписује један, а у стандарду други садржај (ШТАСНИ, БОШЊАКОВИЋ 2009: 91).

Семантички дијалектизми заузимају значајно место у лексичком систему једног говора. Они пружају информацију о томе како једна лексема реализује свој семантички потенцијал у дијалекатском језичком систему. Специфична значења и механизми по којима се та значења успостављају јесу одраз концептуализације света одређене говорне заједнице односно дијалекатске језичке слике света. Какво ће ново значење добити општепозната лексема у неком дијалекату, зависи од односа говорника тог дијалекта према сегменту стварности који именује. Различити начини сегментације стварности произилазе из различитог искуства, веровања, обичаја, образаца понашања, културних вредности чланова говорне заједнице. Н. Рамић, говорећи о грађи за дијалекатски речник као етнодијалекатском материјалу, истиче следеће: „Лексика одражава комплетан појмовни фонд дијалекта, осим територијалних специфичности које се могу сазнати на основу језичке сегментације стварности, па ће тако бити изражени и културни концепти, општепознати и они локалног карактера“ (РАМИЋ 2019: 152). Понашање неке општепознате лексеме у једном дијалекатском систему, начин на који

се развијају посебне семеме свакако одражава културни концепт једне говорне заједнице.

Како су досадашња истраживања показала, промене семантичке структуре лексеме обично настају у процесу семантичке деривације, деловањем различитих механизма полисемије, најчешће метафоре и метонимије, али и ширењем, сужавањем и модификацијом значења, када не долази до реструктурирања семске структуре, већ само до измене неких њених компонента.³

Метафора и метонимија имају способност да мењају семантички потенцијал лексеме, зато оне нису само стилске фигуре, како се тумаче у реторици и стилистици, него и средства помоћу којих речи развијају нова значења, механизми полисемије, како истиче Ј. Јовановић (2015: 535). Тиме метафора и метонимија добијају значајну улогу у развоју лексичког значења речи. Метафорички и метонимијски пренос значења остварује се успостављањем асоцијативних веза међу различитим појмовима. Метафора подразумева асоцијативно повезивање два појма из различитих домена стварности, која су по некој семантичкој компоненти слична. Тако се један појам замењује другим с којим се упоређује. Метонимија пак подразумева асоцијативно повезивање логички блиских, повезаних појмова који припадају истом домену стварности. У метонимији се један појам замењује другим с којим је у некој природној вези. Из дословног (основног) значења лексеме путем метафоричног или метонимијског преноса, успостављањем асоцијативних веза, настаје пренесено значење (PRČIĆ 2016: 31), чиме се шири семантичка структура лексеме. Које појмове ћемо доводити у асоцијативну везу зависи од тога како заједница којој припадамо перципира свет и појаве у њему. Асоцијације најчешће произилазе из стереотипа, обичаја, навика, схватања заједнице. „... čini se da je ljudska sposobnost da konceptualizuje i razume svet oko sebe u suštini pitanje ljudskog iskustva (percepcije, motoričkih aktivnosti, kulturnih praksi) i mašte (metafore, metonimije, slikovne šeme) (...) Mi interpretiramo sopstveno fizičko iskustvo u skladu sa kulturnim pretpostavkama, vrednostima i stavovima, jer svako je iskustvo prožeto kulturom. To znači da mi doživljavamo sopstveni svet u skladu sa time kako naša kultura oblikuje naša iskustva“ (GEORGIJEV 2018: 182–183). Како се у когнитивној лингвистици значење доводи у везу са *концептом* и *концептуализацијом* – „obrazovanjem pojmova na osnovu čovekovog fizičkog, čulnog, emocionalnog i intelektualnog iskustva sa svetom koji ga okružuje“ (KLIKOVAC 2004), когнитивисти метафору и метонимију посматрају не само као механизам језика већ и као меха-

³ Т. Танасковић (2018: 65–114) је спровела детаљну анализу семантичких дијалектизама у делима Драгослава Михајловића, и том приликом утврдила следеће моделе семантичке промене: 1. метафору, 2. метонимију, 3. спецификацију значења у процесу референције, односно везаности за одређену тематику, 4. конверзију, 5. семантизацију платисемичних глагола.

низам мишљења помоћу кога човек концептуализује ванјезичку стварност, тумачећи један појам помоћу другог појма.

Осим метафоричким и метонимијским преносом, семантичке варијације могу бити остварене и унутар једне семеме, када се не врши преструктурирање семске структуре, већ семантичке промене настају променом неке компоненте у семантичкој структури лексеме. Тако долази до ширења и сужавања значењског поља или пак до модификације значења лексеме. Н. Рамић (2019: 75) истиче да је то могуће „због тога што је лексичко значење сложено, па непоклапање неке од компоненти значења значи и варијације у посматраним идиомима“. Међу њима он издваја варирања која означава термином *алосеме*: „У локалним идиомима таква слободна варирања семема могу бити изражена до вриједности алосема (нединстиктивне варијанте најмање јединице значења) (...) То су веома блиска значења која не функционишу на сасвим исти начин у сличним комуникативним ситуацијама, али на различитим подручјима...“ (РАМИЋ 2019: 79). И у основи таквих варијација јесу различити начини концептуализације и категоризације стварности у различитим говорним заједницама.

Територијално ограничена семантичка реализација неких општепознатих лексема некада није последица семантичког преноса нити промена компоненти унутар семске структуре, већ хомонимије. У одређеним ванјезичким околностима и из потребе номинације различитих сегмената стварности за које не постоји одговарајући номинат, неки дијалектизми могу развити потпуно ново значење и тако се удаљити од основног. За разлику од двозначности настале у процесу полисемије, која се односи на повезаност више значења једне лексеме, двозначност успостављена у процесу хомонимије подразумева придруженост лексеми више различитих и несродних значења (PRČIĆ 2016: 30–31).⁴

2. Предмет, корпус и методологија истраживања

У овом раду смо анализирали семантичке дијалектизме на материјалу врањских пословица, које је сакупио, а затим 1935. године и објавио познати Врањанац Хаџи Тодор Димитријевић. Пословице представљају значајан извор језичке грађе. У њима се огледа жива народна реч и колективно искуство. Још је Вук Стефановић Караџић пословице сматрао, поред осталог, примером чистог народног језика – „Присуство неке речи у народним умотворинама био је несумњив доказ да та реч припада слоју народне лексике, да живи у народу, да игра посебну улогу у његовом духовном животу, и да

⁴ Готово исти механизми семантичких промена потврђени су и при семантичкој адаптацији лексема у процесу међујезичког позајмљивања лексема. Више о томе у FILIPOVIĆ 1986; ПРЋИЋ 2012.

није књишког карактера“ (ЈОВАНОВИЋ 2006: 59). Осим што чувају живу народну реч, пословице нуде могућност да се сагледа њена употребна вредност, што доприноси бољем сагледавању њеног значења. Написане на аутентичном врањском говору с почетка 20. века, врањске пословице Тодора Димитријевића представљају „важан слој културног и вербалног наслеђа“ (ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ 2015: 49) Врађанаца. Оне фиксирају језичку стварност Врађанаца прве половине 20. века и откривају све специфичности дијалекатске лексике. Из тог разлога смо се определили да грађу за нашу анализу ексцерпирамо управо из њих.

Циљ анализе јесте да утврдимо специфична значења општепознатих лексема у дијалекатском систему, покажемо којим механизмима долази до померања у семантичкој структури лексеме и на тај начин откријемо како чланови врањске говорне заједнице концептуализују различите феномене стварности.

Корпус чини тридесетак лексема које су у дијалекатском систему врањског говора развиле специфична значења у односу на стандарднојезичко. Анализа корпуса усмерена је на поређење значења које лексема има у стандардном језику и врањским пословицама, као и утврђивање механизма семантичких померања. За разграничавање стандарднојезичких и дијалекатски маркираних значења користили смо *Речник српског језика* Матице српске (2007) и *Речник говора југа Србије* Момчила Златановића (2014). Стандарднојезичко значење за сваку лексему наведено је под (а), а дијалекатско са пословицом као илустративним примером под (б). За оне лексеме које се на плану форме разликују у стандарднојезичком и дијалекатском систему наведена су оба лика. Семантичке промене лексема пратили смо кроз шест категорија: 1. значења изведена метафоричким преносом, 2. значења изведена метонимјским преносом, 3. сужење значења, 4. ширење значења, 5. модификација значења, 6. успостављање потпуно новог значења. Код лексема са полисемантичком структуром у разматрање смо узимали она значења код којих је видљива семантичка повезаност. У тумачењу дијалектизама чија се семантичка реализација заснива на метафоричким и метонимијским трансформацијама метафору и метонимију смо посматрали и као лексички механизам и као механизам мишљења који се међусобно допуњују.

3. Семантички дијалектизми у пословицама – анализа грађе

3.1. Значења изведена метафоричким преносом

Код неких именица, придева и једног глагола дошло је до семантичке промене услед метафоричког преноса значења. Асоцијативне везе по сличности успостављене су између различитих домена стварности, при чему се структура једног појма (изворни домен) „пресликава“ на структуру другог

појма (циљни домен) (KLIKOVAC 2004: 11–12). Један ентитет налачи другом и из те сличности произилази ново значење лексеме у односу на општепознато, стандарднојезичко.

Лексема *чума*

(а) ‘куга’

(б) ‘женски демон’: *Трампија чуму за вампира. Како чума к’д била по кућу. ‘ружна жена’: Паре у буџак, а чума при ојак.*

Обе дијалекатски маркиране семеме настале су метафоричним преносом – негативно значење тешке болести која доноси смрт пренесено је на женског демона као нечастиву, злу силу и на ружну жену. Метафоричка трансформација КУГА→РУЖНА ЖЕНА упућује на стереотипно поимање ружне жене у врањској говорној заједници.

Лексема *чукаљ*

(а) ‘деформисани, задебљани зглоб, чланак на ножном прсту, обично на палцу’, ‘зглоб, чланак уопште’

(б) ‘пањ’: *Око питому реку цвеће и зеленило, а око дивљу чукаљу и камење.*

Стандарднојезичко значење лексеме *чукаљ* је из антропоцентричног домена пренесено у домен биљака на основу сличности по облику.

Лексема *главња/гламњица*⁵

(а) ‘већи комад дрвета, џепаница која гори на ватри, запаљено дрво’

(б) ‘болест која кукурузни клип и клас пшенице претвори у црну безобличну масу’: *У свако жито има кукољ и у мумуруз гламњица.*

Дијалектизам *гламња, гламњица* на формалном плану јесте фонетска и морфолошка варијанта стандарднојезичке лексеме *главња*. На плану садржаја дијалекатски маркирана семема успостављена је на основу сличности запаљеног дрвета и црне безобличне масе.⁶

Лексема *черга*

(а) ‘цигански шатор’

(б) ‘покривач од конопље’, ‘поњава’: *Колко ти је черга, толко ноге да истрзаи.*

Метафорички пренос са домена ‘шатор’ на домен ‘покривач’, којим је настало дијалекатско значење, заснован је на семи ‘покривање’. Асоција-

⁵ У Речнику МС и Златановићевом речнику забележен је само облик *главња*.

⁶ Осим дијалекатског, лексема *гламња* у пословицама реализује и стандарднојезичко значење: *Ако гламња лис(т) пушти, та и мајка чедо да забрави. Једна гламња ни пред цара не гори. Свети Трифун забива гламњу у земљу, ама понеки пут му угасне. Св. Трифун гламњу у земљу. У чичини и једна гламња гори, а у нас ни две. Сипи му водицу, принеси му гламњицу.*

тивна веза је, дакле, успостављена на основу сличности према функцији датих појмова.⁷

Лексема *мазан*

- (а) 'који се мази, нежан, умиљат', 'својствен таквој особи, нежан, питом, пријатан, угодан, умилан, мио, љубак и сл. (о гласу, погледу, покретима и сл.)'
(б) 'гладак': *Мазно на празно. Мазан, ама празан.*

Опште значење лексеме *мазан* 'који се мази, нежан, умиљат' из домена психичке особине преноси се у домен физичке карактеристике, где се трансформише у значење 'гладак' (глатка површина, спољашност некога/нечега). Пренос по сличности извршен је на основу компоненте финоће.

Лексема *сурунџија/сурунџијски*⁸

- (а) 'нешто старо, похабано, отрцано'
(б) 'неваљалац': *Сурунџијска и ајдучка кућа не биднује.*

Придев *сурунџијски* изведен је од именице тирског порекла *сурунџија* са значењем 'нешто старо, похабано, отрцано'. Променом неантропоцентричног у антропоцентричан домен, у дијалекатском систему успостављена је семама 'неваљалац'. Пресликавањем особине старог, похабаног, отрцаног на неваљалца открива се концептуализација неваљале особе у дијалекатској слици света.

Лексема *скапавати*⁹/*скапујем се*¹⁰

- (а) 'страдати, изгубити живот, умрети, угинути од глади, жеђи, зиме и сл.'
(б) 'трулим': *Што је добро посејано, не скапује се. Туђо се не скапује. Омлатена крушка брго се скапује.*

Овде је дошло до „ре-креирања“ (ŠIPKA 2006: 88) валентности глагола *умрети* и *угинути*. Ова два глагола показују валентност према лексемама које означавају људе односно животиње, међутим, у дијалекатском систему дошло је до измене валентности – са домена људи и животиња значење умирања је пренесено на домен биљака.

⁷ У пословици *Циганин под чергу лега, а Циганка по село проси* лексема *черга* може имати значење 'цигански шатор' и 'покривач'.

⁸ Речник МС и Златановићев дијалекатски речник бележе само именицу *сурунџија*.

⁹ Стандардна форма глагола *скапати*, *скапавати* нема рефлексивну варијанту.

¹⁰ Глаголске дијалекатске лексеме наводе се у облику 1. л. јд. презента с обзиром на то да врањски говор, као и сви говори призренско-тимочког дијалекатског подручја, не познаје инфинитив.

3.2. Значења изведена метонимијским преносом

Метонимијским преносом изведена су територијално маркирана значења неких именица и глагола. Асоцијативне везе по блискости успостављене су између повезаних ентитета унутар једног домена, при чему је дошло до трансформације „архисеме полазног семантичког садржаја која се састоји у измени ранга њеног основног и пратећег елемента; пратећи елемент архисеме из полазног садржаја у циљном постаје основни“ (ГОРТОН-ПРЕМК 1997: 75)

Лексема *снага*

- (а) ‘физичка енергија човека, животиње’, ‘способност живих бића да напрезањем својих мишића покрећу нешто, да раде, делују, способност физичког рада’
- (б) ‘тело’: *Глад једе снагу. Сељак пости, нака му је л’ка снага. У старога глава, у младога снага. Будаласта снага брго малакше. У будалу снага и памет не трајев много. Снагу за старос(т), а годижбину за зиму.*

Семантичка трансформација заснива се на метонимијском односу ЕНТИТЕТ–СВОЈСТВО. По овом моделу извршен је пренос: ФИЗИЧКА ЕНЕРГИЈА→ТЕЛО, тело је замењено једним својим својством, чиме се открива концептуализација људског тела у дијалекатској језичкој слици света – за тело се везује физичка активност и физичка енергија.

Лексема *мрша*

- (а) ‘мршава женска особа, мршавица’, ‘мршав мушкарац, мршавац, мршавко’
- (б) ‘тело’: *Мрша у земљу, а душа пред Бога. Трпи, душо! Робуј, мршо!*

Метонимијски пренос МРШАВОСТ→ТЕЛО показује да се за тело не везује само физичка снага већ и мршавост, физичка огољеност тела. Овакав амбивалентан доживљај тела произилази из различитих околности у којима се тело може наћи – тело у пуној снази способно је за физички рад, док је у неповољним животним околностима лишено физичке снаге и тада се своди на „кост и кожу“. Због тога је у семантичкој структури лексеме *мрша* активирана и компонента негативне оцене тела.

Лексема *везирство/везирл’к*

- (а) ‘достојанство, власт и звање везира’
- (б) ‘уживање’: *Ергенл’к, везирл’к.*

Дијалектизам *везрл’к* маркиран је и на плану форме и на плану садржаја. На плану форме јесте морфолошка варијанта стандарднојезичке лексе-

ме *везирство*, са полугласником у суфиксу.¹¹ На плану садржаја до семантичког померања дошло је успостављањем асоцијативне везе између појма везир и појма уживање. Семантичка реализација турцизма *везирл'к* у пословицама заснива се на статусу који је везир имао у Турској царевини и свим привилегијама који му је тај статус обезбеђивао. Тако је остварен метонимијски пренос: ДОСТОЈАНСТВО, ВЛАСТ, ЗВАЊЕ ВЕЗИРА → УЖИВАЊЕ у оквиру модела ЕНТИТЕТ–СВОЈСТВО.

Лексема *работа*

(а) ‘рад, посао (обично физички), труд’

(б) ‘мушки полни орган, тестиси’: *Не врзуј работу с памучан кон'ц.*

Дијалекатски маркирана семема успостављена је по метонимијском моделу РАДЊА–ВРШИЛАЦ РАДЊЕ, по коме је остварен пренос РАД, ПОСАО → МУШКИ ПОЛНИ ОРГАН, ТЕСТИСИ. Тиме се избегава номинација стандарднојезичком лексемом са опсценом семантиком.

Лексема *забавити (се), забављати/забавим (се), забављам*

(а) ‘задржати, временски ангажовати’, ‘запослити се нечим, ангажовати се око нечега, задржати се негде дуже време’

(б) ‘касним, закасним (се)’: *Добро може да се забави, а неће да се забрави. Забави, али не забрави! И да се забави, ама да се не забрави. Бог забавља, ама не заборавља.*

Наведено дијалекатско значење произашло је из општег по метонимијском моделу УЗРОК–ПОСЛЕДИЦА преносом ЗАДРЖАТИ СЕ–ЗАКАСНИТИ. У том узрочно-последичном односу дијалекатски маркирано значење представља последицу.

Лексема *блажити се*¹²/*блажим, облажим се*

(а) ‘уживати у нечему, наслађивати се’

(б) ‘мрсим, омрсим се’: *На војника, путника и болесника Бог ће опрости (к'д блажи). Ако се облажим берем за јагње, а не за чварку. За чварку нећу да се облажим.*

Семантичка трансформација наведене лексеме у дијалекатској слици света заснована је на асоцијативној вези између мрсне хране и уживања и наслађивања, што говори о томе како носиоци дијалекта перципирају мрсну храну у односу на посну.

Лексема *прилегати, прилећи/прилегам*

(а) ‘лећи на кратко време’, фиг. ‘постати драг, близак’, ‘прихватити се каквог посла, навалити на какав посао’

¹¹ Графијско решење за обележавање полугласника у суфиксу преузето је из збирке пословица.

¹² У Речнику МС забележена је лексема *блажити се* без свршеног парњака *облажити се*.

(б) ‘одговарам, приличим’: *Прилега му како на кочину катанац.*

Семантичку везу између стандарднојезичког и дијалекатског значења глагола *прилећи*, *прилегнути* треба тражити у мотивном глаголу *лећи*. Глагол *лећи* има богату семантичку структуру, о чему сведоче забележена значења у Речнику МС. Једно од наведених значења – ‘уклопити се, углавити се негде’ омогућило је реализацију дијалекатског значења префиксалног глагола *прилегам* – ‘одговарам, приличим’.

Лексема *качити* (*се*)/*качим* (*се*)

(а) ‘стављати нешто тако да виси о нечеми, вешати’, ‘хватати се чврсто за нешто, вешати се’

(б) ‘пењем се/попнем се’: *Галени деца на софру се качив. Жена ће те гази и без паре, ама с паре на главу ће ти се качи. К’д пилики настанев, на квачку се качив. И по облаци да летиш, на небо не можеш да се качиш. Пушти петла у кућу, на полицу сам ће се качи. Слегни, Турчине, од коња, ја да се качим! Кој ти се на главу качи, на браду ће ти моча.*

‘ставим високо’: *Ће ми качи леб на раф (та да не можем да га скинем).*

Асоцијативна веза између немаркиранг и маркираног значења успостављена је на основу компоненте висине, коју и једно и друго значење имплицирају.

3.3. Ширење значења

Ширењем значењског поља елиминише се нека компонента у семантичкој структури лексеме, при чему долази до уопштавања значења.

Лексема *грбина*

(а) в. ‘грбача’ – експрес. ‘леђа (обично када је реч о ношењу терету или другом тешком послу)’

(б) ‘леђа’: *Да не ти је грбина шарена, нека су ти уста медена. Мачка на грбину пада. По туђу грбину дваес пет неје ништа. Писмен преко грбину. По грбину и цар се пије. Моја грбина, твоја сланина. Сече уши, па крпи грбину.*

При семантичкој реализацији лексеме *грбина* у дијалекатском систему елиминисана је експресивна компонента стандарднојезичког значења.

Лексема *работа*

(а) (често презриво) ‘активно делање, делатност, активност обично усмерена против некога, нечега’, ‘рад, посао (обично физички), труд’

(б) ‘посао’: *Накарај мрзешљивого на работу памет да ти даде. Немамо другу работу, па чекамо. Сећа се за работу на ушку па на*

менку. Свака работа има си мајстора. Мала работа, голема срамота. Има рука работу. Знаје Љота што је работа. Замрсија работу како мрзешљива жена косу. Паметан ужива у работу, а будала у седење.

Ширење односно уопштавање значења и у овом дијалектизму засновано је на елиминацији експресивне компоненте и компоненте ‘физички’.

Лексема *тојага, тољага/тојашка*¹³

(а) ‘повећи штап за бијење, поштапање, батина’

(б) ‘штап’: У комишију Ташка поголема тојашка.

У дијалекатској семантичкој реализацији дијалектизма *тојага* искључена је компонента намене.

Лексема *појати/појем*

(а) ‘гласом изводити црквене песме’, ‘певати (о птицама)’, ‘опевавати у стиховима’

(б) ‘певам’: *Гора плаче, а кућа поје. Боље је с мудрога да плачеш, него с лудога да појеш. Куде пијанац поје, туј кућа плаче. У вас да пијемо, а у нас да појемо. Рано пиле рано поје. На чија се кола возиш, његову песму да појеш. К’д петли често појев, брго ће се развиди.*

Из семске структуре дијалектизма *појем* искључена је компонента црквених песама, птица и опевавања у стиху односно врста песама, агенс или начин певања.

Лексема *(о)бањати (се)*

(а) ‘користити се бањским купкама, лечити се у бањи’, ‘купати се у мору’

(б) ‘купам’, ‘окупам’: *Бањаја ли ме је, та да ме укуне. Обањала му слепи мачики.*

У Речнику МС овај глагол је без свршеног парњака *обањати се*. У врањском говору редовно се јавља *бањам (се)* и *обањам (се)* без компоненте бањске купке и купања у мору у семантичкој структури.

Лексема *работати/работим*

(а) – ‘обављати неки посао (обично физички), напорно радити, кулучити’

(б) – ‘радим’: *Мрзешљив малко работи, много тражи. Накарали куче да работа, а оно накарало реп. Работи како була у поље. Да је сал молитва да помага, калуђер не би ни просија ни работија. Кој работи и ћути т’ј ће работу да сврши. Работи у младос(т) да имаиш у старос(т). Што ти се заповеда, работи; што ти се принесе, једи! Питај жену, а па си работи како ти мислиш.*

¹³ У Златановићевом речнику забележени су облици *тојага, тојажина* и *тојаче*.

У семантичкој структури дијалектизма *работим* није наглашена компонента напорног и физичког рада.

Лексема *викати/викам*

- (а) ‘говорити гласно, говорити повишеним гласом; галамити, издирати се, грдити гласно, жалити се гласно, дозивати јаким гласом’
(б) ‘говорим, кажем’: *Докле си мал, слушај што ти вика даскал. Ја му викам ад’м с’м, а он ме пита колко деца имам. Викам ти, ћерко, сећај се, снајо! Сваки викав оћемо, али к’д се дава, нећемо. Пијаница вика вол воду пије, али вол рани кућу, а пијаница раскућује. Ти рекни суро, он вика вук. Ја му викам стрижено, он косено.*

‘називам се, зовем се’: *Не вика се за џабе Горешњак.*

‘зовем’: *Ако има некуде поарно, викај и мене. Куде те викав иди; куде те маав, бегај. Магаре викав на свадбу воду да носи, а не да коло води. Куде има поарно, викај и мене. У надницу не би га викаја.*

Дијалекатска значења искључују семантичку компоненту гласноће.¹⁴

Лексема *бајати/бајем*¹⁵

- (а) – разг. ‘причати бајословно, у стилу бајке, причати преувеличавајући, причајући нешто занимљиво трудити се придобити нечију наклоност, лепим речима покушавати нешто добити, постићи’
(б) ‘говорим’: *Кој што си знаје, тој си и баје. Што си знаје, тој си баје.*

Из семантичке структуре дијалектизма *бајем* искључена је компонента ‘бајословно’, ‘преувеличавајући’, ‘занимљиво’, ‘у циљу постизања нечега’, а видљива је и компонента негативне оцене.

Лексема *искочити/искочим*

- (а) ‘скоком изаћи однекле, из чега, скочити ван’, појавити се неочекивано’
(б) ‘изиђем, појавим се’: *Боље око да ти искочи, него рђав реч. В’шка к’д се наједе, искочи на капу. На газду докле му ћеф дође, на сиром(х)а душа ће искочи. Човек понадвор искочи, па на своју глоту погледа. Човек жвака, па му искочи трошка из уста. Једе како к’д је из апсу искочија. Никој неје из буку искочија.*

Из семске структуре дијалектизма *искочим* искључена је компонента скока и неочекиваности.

¹⁴ У пословицама је за ову лексему потврђено и стандарднојезичко значење: *Ако си добар, ће викаш на зли, ако си лош, ће викаш на добри. Кој види вука, он вика и не вика, а кој га неје видеја, он се одере викајећу.*

¹⁵ Ова лексема није потврђена у Златановићевом речнику. У свакодневној комуникацији Врањанаца, овај глагол може имати значење ‘говорим дуго, без престанка, тако да својим говором оптерећујем саговорника’.

3.4. Суужење значења

Суужење значењског поља остварује се укључувањем нове семантичке компоненте у семантичку структуру лексеме, при чему се дата лексема „семантички детаљизује“ (ТАНАКСОВИЋ 2018: 104), тј. њено значење се конкретизује.

Укључивање нове семантичке компоненте видљиво је у семској структури лексема *трошка* и *струга*.

Лексема *трошка*

(а) – ‘мрва, мрвица, комадић’

(б) – ‘мрвица хлеба’: *Човек жвака, па му искочи трошка из уста.*

У семску структуру дијалектизма укључена је сема ‘хлеб’, чиме је конкретизовано порекло мрвице.

Лексема *струга*

(а) – ‘ограђен простор, тор (за овце)’

(б) – ‘теснац где се музу овце’: *Овце се стрижев на стругу, а сељаци у град.*

Конкретизација дијалектизма *струга* извршена је укључивањем компоненте ‘мужа оваца’, при чему се актуализује намена простора.

3.5. Модификација значења

Променом семантичке компоненте семске структуре лексеме *ваган* и *чума* дошло је до модификације њиховог значења.

Лексема *ваган*

(а) ‘дрвени суд за мерење жита’

(б) ‘дрвена или земљана посуда за воду и др.’: *Тешко је сам и на ваган.*

У семској структури дијалектизма *ваган* промењена је компонента намене.

Лексема *чума*

(а) ‘куга’

(б) ‘колера’: *Пијанство је од чуму положио. Бере како чума деца. Ударала чума, па и грне оставила. Од чуму бега, у чумино село дошја.*

Дијалекатско значење лексеме *чума* остаје у домену болести, промењена је само врста болести.

3.6. Успостављање потпуно новог значења

Мали број дијалектизама у одређеним вањезичким околностима потпуно је променио семску структуру развијајући ново значење без икакве везе са основним како би попунио лексичке празнине у дијалекатском сис-

тему. Ову појаву илустроваћемо са неколико примера забележених у пословицама, поредећи стандарднојезичко (а) и дијалекатско значење (б).

Лексема *пупуњак*

- (а) ‘биљка из породице главочика, жута рада’
(б) ‘птица пупавац’: *Пупуњак мисли гњездо му смрди а оно подрењак. Риба од главу смрди, а пупуњак од реп.*

Лексема *штирак*

- (а) – ‘скроб који се употребљава као крутило за рубље’
(б) – ‘врста корова чија се течност употребљава за лечење шуљева’: *Земља штирка нема, али много зној иска.*

Лексема *лаф*¹⁶

- (а) разг. ‘онај који је способан, спреман да уради нешто што се цени, што је некое потребно и сл., енергичан, способан, спретан и у друштву омиљен човек; онај који, држећи се, понашајући се, облачећи се и сл. помодно, тежи да остави утисак и изазове допадање’
(б) ‘разговор’: *Од лаф не бива пилаф. Празан лаф ништа не кошта. Триста лава за бађава.*

Лексема *закукати/закукам*

- (а) – ‘почети кукати, зајаукати’
(б) – ‘запушим’: *На свет уста не можеш да закукаш.*

Лексема *оденути, одевати/одевам*

- (а) – ‘обући, опскрбити (некога, нешто) одећом’
(б) – ‘испаштам’: *К’д се атови ритава, магариња одевава.*

Лексема *канити/каним*

- (а) ‘намеравати, смерати, спремати се’
(б) ‘позивам (на свадбу и друге свечаности), најчешће с ракијом’: *Канили магаре на свадбу сас самар. К’д те канив на славу, иди, а на трећи вечер не иди.*¹⁷

Па ипак, код неких дијалектизама није у питању потпуно различито значење у односу на стандарднојезичко. Семантичка реализација неких придева (и прилога) заснована је на начину концептуализације особина у дијалекатској језичкој слици света. Такви су придеви *груб* и *благ*.

Лексема *груб*

- (а) ‘без финоће, нежности, који делује оштро, строго (о лицу и цртама

¹⁶ Лексема *лаф* у стандардном језику и врањском говору разликује се по пореклу – у Речнику МС има квалификацију разг., док је у врањском говору турског порекла.

¹⁷ Лексема *канити се, наканити се* у пословицама реализује стандарднојезичко значење: *Наканила се кума за сито. Кани се како гладан по шетање.*

- лица), прост, неотесан, неуглађен, суров, немилосрдан’
(б) ‘ружан’: *Кому је груба жена, да не иде на гробље, а кому је убава, да не иде на сабор.*

Семантичка трансформација показује да концепт ружне особе у дијалекатској слици света подразумева особу без финоће, нежности, оштру, строгу, просту, неуглађену особу и сл.

Лексема *благ*¹⁸

- (а) ‘који је пријатног укуса (који није преслан, прекисео или љут)’,
‘који има мали проценат неког оштрог, јаког састојак, разблажен, мек’
(б) ‘сладак’: *Лешњак је малечак, ама јатка му је блага. Од кисело благо неће бидне. Колко је мед благ, толко је и горчив. Љута ракија и блага лакрдија.*

У развијању семантичког потенцијала придевске лексеме *благ*, значење ‘пријатан укус’ трансформисано је у значење ‘сладак’, на основу чега можемо закључити да говорници дате говорне заједнице слатко перципирају као нешто што је пријатног укуса.¹⁹

4. Закључак

У овом раду анализирали смо семантичке дијалектизме на корпусу врањских пословица, које је почетком 20. века записао познати Врањанац Хаџи Тодор Димитријевић. Пратили смо њихову семантичку реализацију којом се укључују у дијалекатски систем и механизме семантичке трансформације. Анализа је показала различите семантичке варијације лексема у односу на њихово општепознато, стандарднојезичко значење, које су производ дијалекатске језичке слике света. Семантичке промене настале су следећим механизмима: 1. метафоричким и метонимијским преносом значења, 2. ширењем и сужењем значења, 3. модификацијом значења, 4. успостављањем потпуно новог значења у процесу хомонимије. Номинати добијени у процесу измене значења врше различите функције – референцијалну, тј. функцију именовања појма који у дијалекту није имао име, чиме се попуњавају празнине лексичког дијалекатског система; функцију евалуације, када се у семантичкој структури лексеме појављује компонента оцене; функцију избегавања директне номинације, у случају појмова са опсценом семантиком.²⁰

¹⁸ Наведена лексема није потврђена у Златановичевом речнику.

¹⁹ У пословици *Сваки знаје да једе слатко и благо, ама ако нема, сас сол и леб ће си помине* лексема *благ* има стандарднојезичко значење.

²⁰ До сличних резултата дошла је и Т. Танасковић (2018) анализирајући семантичке

Значајан број дијалекатских значења успостављен је метафоричким и метонимијским преносом. Активирање механизма метафоре и метонимије у семантичкој реализацији лексеме говори о томе да дијалекатска језичка личност често различите појмове, особе, предмете, активности, појаве у природи, дољивава као појмове који налице једни другима или су на различите начине повезани. Успостављене асоцијативне везе међу њима производ су стеченог искуства. Семантички дијалектизми настали метафором и метонимијом остварују најразличите функције: референцијалну (*чукаљ, гламња, черга, снага, мазан, скапујем, забављам, блажим, прилегам*), функцију евалуације (*чума, сурунџијски, мрша, везирл'к*) и функцију избегавања директне номинације (*работа*).

Семантички дијалектизми добијени ширењем (*грбина, работа, тојага, појем, бањам се, работим, викам, бајем, искочим*), сужењем (*трошка, струга*) и модификацијом (*ваган, чума*) значења имају углавном референцијалну, номинативну функцију. Функција евалуације видљива је код лексеме *бајем*. Наведени дијалектизми показују како на плану садржаја лексема унутар дијалекатског система делују различити, чак и супротни, процеси у зависности од комуникацијских потреба и начина концептуализације стварности. Уопштавањем значења избегава се сувишна конкретизација у ситуацијама за које се сматра да није потребно посебно сегментирање. Супротно томе, сужењем значења актуализују се посебне семантичке компоненте (порекло, намена, начин) како би се именовани појам прецизирао, што открива потребу дијалекатске језичке личности за детаљнијим сегментирањем ванјезичке стварности. Како је знатно већи број дијалектизама са значењем успостављеним уопштавањем у односу на оне са суженим и модификованим значењем, можемо закључити да је процес ширења значења најинтензивнији у систему врањског говора.

Успостављање новог значења у процесу хомонимије врши се у циљу попуњавања лексичких празнина (*пупуњак, штирак, лаф, одевам, каним*). Из потребе да се означи појам за који не постоји одговарајућа лексема у постојећем лексичком систему, општепознатој лексеми приписује се ново значење.

Неке лексеме остварују истовремено и стандарднојезичко и дијалекатско значење у зависности од контекста (*гламња, черга, благ, каним*), што говори о томе да унутар дијалекатског система лексема може развити ново значење не потискујући већ постојеће, чиме се повећава број значења лексеме и богати њена семантичка структура. Код оних семантичких дијалектизама код којих је успостављено потпуно ново значење постоји могућност да су два значења паралелно егзистирала, па је ново потиснуло старо.

Семантичким дијалектизмима именовани су разноврсни домени ванјезичке стварности: човек и све оно што је везано за њега (*чума, снага, мрша,*

работа, грбина, лаф, сурунџијски, појем, работим, викам, бајем, каним), животиња (*пупуњак*), биљка (*чукаљ, итирак, скапујем*), предмет (*черга, тојага, струга, ваган, трошка, мазан*), апстрактан појам (*чума, ламња, везирл'к*). Највећи број лексема код којих је дошло до семантичких промена јесу оне које се односе на човека. Такође, забележено је и пресликавање својстава антропоцентричног домена на неантропоцентричан и обрнуто, што указује на антропоцентричност као битно својство концептуализације различитих сегмената ванјезичке стварности од стране дијалекатске језичке личности.

Цитирана литература

- ГОРТОН-ПРЕМК, Даринка. *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1997.
- ЈОВАНОВИЋ, Јелена. *Синтакса и стилистика српских народних пословица*. Београд: Јасен, 2006.
- ЈОВАНОВИЋ, Јелена. „Лексема страха у књижевном и разговорном дискурсу српског језика“. У Biljana Mišić Ilić, Vesna Lopičić (Ur.), *Jezik, književnost, diskurs. Jezička istraživanja, Zbornik radova* (str. 535–549). Niš: Filozofski fakultet, 2015.
- ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ, Јелена. „Хумане поруке (српских) народних пословица“. У Александра Вранеш, Љиљана Марковић (Ur.), *Хуманизам: култура или илузија?* Тематски зборник у две књиге, књ. 2 (стр. 49–67). Београд: Филолошки факултет, 2015.
- ПЕТРОВИЋ, Драгољуб. „Дијалекатска лексика и речник стандардног језика“. У *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Зборник радова (стр. 277–283). Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ (Нови Сад: Матица српска), 2002.
- ПРЋИЋ, Твртко. „Како се на енглеском каже олдтајмер?: англицизми као српско-енглески лажни парови“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. 55, св. 2 (2012): стр. 203–220.
- РАМИЋ, Никола. *Дијалекатска ријеч*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет (Београд: Филолошко-уметнички факултет), 2019.
- ТАНАСКОВИЋ, Тања. *Територијално раслојена лексика у књижевном делу Драгослава Михаиловића*. Необјављена докторска теза. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2018.
- ШТАСНИ, Гордана и Жарко Бошњаковић. „О лексичким и семантичким дијалектизмима у роману *Кобајаги* Ђоке Филиповића“. У Радмила Жугић (Ur.), *Дијалекат – дијалекатска књижевност*, Зборник радова (84–100). Лесковац: Лесковачки културни центар, 2009.

- FILIPOVIĆ, Rudolf. *Teorija jezika u kontaktu: uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb: JAZU, Školska knjiga, 1986.
- GEORGIJEV, Ivan. „Metafore o smrti i umiranju u španskom i srpskom jeziku“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* књ. 43, св. 2 (2018): стр. 181–194. DOI: 10.19090/gff.2018.2.181-194
- KLIKOVAC, Duška. *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug, 2004.
- PRĆIĆ, Tvrko. *Semantika i pragmatika reči*. – 3. elektronsko izd. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016.
- <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/978-86-6065-356-9.pdf> , pristupljeno 6. 2. 2025.
- ŠIPKA, Danko. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. – 2. izd. Novi Sad: Matica srpska, 2006.

Извор

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Хаци Тодор. *Врањске пословице*. I део. Врање: Царство осме-ха (Врање: Зенит), 2006.

Речници

ЗЛАТАНОВИЋ, Момчило. *Речник говора јужне Србије*. Врање: Учитељски фа-култет (Врање: Аурора), 2014.

РЕЧНИК МС. *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.

Dragana V. Stanković

SEMANTIC DIALECTISMS IN THE VRANJE PROVERBS BY HADŽI TODOR DIMITRIJEVIĆ

In this paper, we analyzed semantic dialectisms based on a corpus of proverbs from Vranje, recorded in the early 20th century by the renowned Vranje native *Hadži Todor Dimitrijević*. We examined their semantic realization within the dialectal system and the mechanisms of semantic transformation. The analysis revealed various semantic variations of lexemes in relation to their commonly known, standard language meanings, which result from the dialectal linguistic worldview. The semantic changes occurred through the following mechanisms: 1. *metaphorical and metonymic transfer of meaning in the process of polysemy*, 2. *extension and narrowing of meaning*, 3. *modification of meaning*, 4. *establishing a completely new meaning in the process of homonymy*. The nominations resulting from these meaning changes serve different functions—referential, evaluative, or the function of avoiding direct nomination. The activation of metaphor and metonymy mechanisms in the semantic realization of a lexeme indicates that the dialectal linguistic personality perceives different

concepts, people, objects, activities, and natural phenomena as notions that resemble one another or are connected in various ways. Generalization of meaning avoids unnecessary specification in situations where further segmentation is deemed unnecessary. Conversely, through meaning specification, particular semantic components (such as origin, purpose, or manner) are emphasized to precisely define the named concept, revealing the dialectal linguistic personality's need for more detailed segmentation of extralinguistic reality. When there is a need to denote a concept for which no corresponding lexeme exists within the current lexical system, a commonly known lexeme is assigned a new meaning through the process of homonymy.

Some lexemes simultaneously exhibit both standard language and dialectal meanings depending on the context, indicating that within the dialectal system, a lexeme can develop a new meaning without suppressing the already existing one. Semantic dialectisms are used to name a wide range of extralinguistic concepts, including humans, animals, plants, objects, and abstract notions. The majority of lexemes that have undergone semantic changes refer to humans, highlighting anthropocentrism as a key feature in the conceptualization of different segments of extralinguistic reality by the dialectal linguistic personality.

Keywords: semantic dialectisms, Vranje proverbs, mechanisms of semantic change, dialectal linguistic image of the world.